सूत्राणां पठनपाठनयोः प्रवृत्तिर्दुःशकैवेति प्रत्यक्षं वैयाकरणानाम् । आसीच्च पूर्वं माथुरी नाम काचिद्वृत्तिः, या च भगवता पतञ्जलिना 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इति सूत्रभाष्ये निर्दिष्टा। सैषा माथुरेण प्रोक्ता (प्रकाशिता) तदितरेण कृतेति स्पष्टं प्रमातृद्वयम् । 'वृत्तौ भाष्ये—' इति श्लोकयन् काशिकाकारोऽपि कांचन वृत्तिं सस्मार । इह पदमञ्जर्यां हरदत्तः 'सूत्रार्थप्रधानो ग्रन्थो वृत्तिः। सा चेह पाणिनिप्रणीतानां सूत्राणां कुणिप्रभृतिभिराचार्यैर्विरचितं विवरणम्' इत्यूचे। इतो भाष्ये पस्पशादिके—'संग्रहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभावान्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणम्' इति वार्तिकीयसिद्धपदार्थफक्किका भगवतो व्याडेः संग्रहनामानं महानिबन्धं प्रमाणयन्ती तदानीमपि वार्तिकसद्भावमवभासयतीति नातिच्छन्नम् । एतेन व्याडिपतञ्जलिभ्यां पूर्वमपि पाणिनिसूत्राणां वृत्तिः सापि वररुचिवार्तिकोपश्लिष्टेति स्पष्टं सिध्यति; सिध्यति च सूत्रेभ्यो नातिविप्रकृष्टो वार्तिकानां प्रणयनकालः । पाणिनिसूत्रसंबद्धं वररुच्युपज्ञं प्राकृतव्याकरणमपि चिराय प्रवृत्तम् । तदेतद् दृश्यकविकर्मणां जैनधर्मग्रन्थानां च जीवातुभूतम् । एतेनापि निवेदितार्थोऽनुगृह्यत इति दिक् । निरुक्तालोचने तु कलेर्विंशी शताब्दी वररुचिस्थितिकाल उक्तः । अस्मन्मते त्वेतदसन्नः संग्रहकर्तुर्व्याडेः सत्ताकालः । यच्च आचार्योपसर्जनसूत्रवार्तिकभाष्ये व्याडीय-पदं तदपि न व्याडितो वररुचेः परभवत्वसाधनायालंकर्मीणम् (६।२।३६) इति वार्तिकभाष्यभेदज्ञानां नातिगूढम् । यत्तु बृहत्कथायां पाणिनिप्रभृतीनामन्यथान्यथा कथानकं लभ्यते; तन्नाट्यवेदानुसारेण दृश्यकविकर्मकार्यघटकम् । तत एव रूपकोपरूपकाणामितिवृत्तानि न सर्वथा भूतार्थावलम्बीनि । एवंभूतानि श्रव्यकविकर्माण्यपि कानिचित् । एतदनुसंधाय दशरूपके—'रामायणादि च विभाव्य बृहत्कथां च' इति विभागेनोक्तम् । सेयं बृहत्कथा भूतभाषारूपिणी । उक्तंच काव्यादर्शे—'भूतभाषामयीं प्राहुरद्भुतार्थां बृहत्कथाम् ॥' भूतभाषा पैशाची; यत्प्रकृतिः सौरसेनी । रत्नावली-प्रियदर्शिका-नागानन्द-मालती-माधव-मुद्राराक्षस-कादम्बरी-वेतालपञ्चविंशतिकाप्रभृतीनां जननीयमेव बृहत्कथा । सेयं व्यासदासापरनाम्ना क्षेमेन्द्रेण संस्कृतेऽवतारिता बृहत्कथामञ्जरीति, सोमदेवेनानूदिता कथासरित्सागर इति नाम लेभे । व्याकरणमहाभाष्यभाषको गोनर्दीयो गोणिकापुत्रो भगवान् पतञ्जलिः कलेः सप्तविंश्यां शताब्द्यां भारतभुवं भूषयामासेति सत्यव्रतसामश्रमिलेखतोऽपि निर्व्यूढम् । एष महाभाष्यकारपतञ्जलिसत्ताकालो योगदर्शनकाराद् भगवत्पतञ्जलेर्बहुपश्चाद् बुद्धमहामुनेरीषत्पश्चात् । चाणक्यशिष्याच्चन्द्रगुप्तात्तु प्रागेवापततीति हेत्वाभासनिरासपुरस्कारेण परीक्षणीयम् । तत्र योगदर्शनं, तत्त्वसमासाख्यसांख्यमूलतो ह्यर्वाचीनात् षडध्यायात्म-

---

१. एतस्य वृत्तिर्भामहेन कृता ॥ २. 'प्रकृतिः सौरसेनी' इति वररुचिसूत्रम् ॥ ३ अयमस्माकं सौभाग्यं भगवान् पतञ्जलिः—'योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन । योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥' इति सुप्रसिद्धेन पद्येन योग-वैद्यक-व्याकरणानां कर्ता ज्ञायते । अत्रेदं पर्यालो-